

ПРАВО НА ЗАХИСТ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

RIGHT TO PROTECTION IN THE ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS OF UKRAINE

Константій О.В., д.ю.н.,
професор кафедри конституційного та адміністративного права
Національний транспортний університет

У статті розглядаються особливості конструкції права на захист в адміністративному судочинстві України. Зазначено, що проблематика розуміння права на захист в адміністративних судах України породжує на практиці значні труднощі. Досліджень названих питань натепер небагато. Аналізується дотична судово практика Верховного Суду. Підкреслено, що право на захист в адміністративному судочинстві виникає у фізичних та юридичних осіб у разі порушення в публічно-правових відносинах їхніх суб'єктивних публічних прав, свобод, законних інтересів. Для реалізації права на звернення до адміністративного суду для захисту порушеного законного інтересу позивач повинен довести, що має такий інтерес і є «потерпілим» від порушення цього інтересу суб'єктом владних повноважень. Позови *actio popularis* в адміністративному судочинстві України, як і в більшості країн Європи, не підлягають розгляду. Конструкція суб'єктивного публічного права та законного інтересу виконує функцію «процесуального фільтра» доступу до правосуддя в адміністративних судах України. Такий підхід визнано слушним. Наведене унеможливує необґрунтоване втручання адміністративних судів у процес реалізації їхніх управлінських функцій суб'єктами публічної адміністрації. Чинна модель *locus standi*, на думку автора, забезпечує те, щоб суб'єкти публічного управління в Україні залишалися ефективними і мали змогу діяти в межах визначених законом своїх дискреційних повноважень.

Водночас визначено, що громадські об'єднання відповідно до статті 43 Кодексу адміністративного судочинства України мають право на звернення до адміністративних судів для захисту інтересів своїх членів у певній суспільній сфері, якщо це становить мету їх утворення та діяльності. Також визнається право на адміністративний позов громадських екологічних організацій для захисту колективних інтересів усіх громадян або мешканців певної місцевості на безпечне довкілля (відповідно до Орхуської конвенції).

Ключові слова: право на захист, адміністративне судочинство, суб'єктивне публічне право, законний інтерес, громадська організація.

The article considers the peculiarities of the construction of the right to protection in the administrative proceedings of Ukraine. It is noted that the issue of understanding the right to protection in the administrative courts of Ukraine creates significant difficulties in practice. There are not many studies of these issues at present. The relevant case law of the Supreme Court is analyzed. It is emphasized that the right to protection in administrative proceedings arises for individuals and legal entities in case of violation in public law relations of their subjective public rights, freedoms, legitimate interests. To exercise the right to appeal to the administrative court to protect the violated legitimate interest, the plaintiff must prove that he has such an interest and is a "victim" of the violation of this interest by the subject of power. Lawsuits *actio popularis* in the administrative proceedings of Ukraine, as in most European countries, are not subject to consideration. The construction of subjective public law and legitimate interest serves as a "procedural filter" of access to justice in the administrative courts of Ukraine. This approach is considered appropriate. The above prevents unreasonable interference of administrative courts in the process of realization of their administrative functions by subjects of public administration. The current model of *locus standi*, according to the author, ensures that public administration entities in Ukraine remain effective and have the opportunity to act within their statutory discretion.

At the same time, it is determined that public associations, as holders of administrative procedural law and capacity under Article 43 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine, have the right to apply to administrative courts to protect the interests of their members. The right to administrative action by public environmental organizations to protect the collective interests of all citizens or residents of a certain area for a safe environment (in accordance with the Aarhus Convention) is also recognized.

Key words: right to protection, administrative proceedings, subjective public law, a legitimate interest, non-governmental organisation.

Нині поступово триває процес упровадження як ідеологічної і правової основи діяльності апарату публічної влади в Україні основоположних приписів Основного Закону України. Однак поки що не завжди можна говорити про високу правову культуру суб'єктів публічного управління, що вони ефективно виконують сервісні функції для громадянського суспільства, не порушують прав і свобод людини та громадянина. Утвердження верховенства права у функціонуванні вітчизняного апарату публічної влади вимагає наявності ефективного і неупередженого механізму адміністративного судочинства, який, якщо таким є, розглядається на європейському просторі «вінцем» правової держави [1, с. 3].

Незважаючи на двадцятирічну історію існування в Україні адміністративного судочинства, проблематика розуміння конструкції права на захист («*locus standi*») в адміністративних судах України все ще залишається доктринально не вирішеною, що породжує на практиці значні правозастосовні труднощі. Досліджень названих питань натепер небагато. Їх розробкою в тій чи іншій мірі займалися такі науковці, як В.М. Бевзенко, А. Єзеров, В.М. Кравчук, Т.О. Коломовець, Н.Б. Писаренко, М.І. Смокович та інші. Водночас наведене не заперечує необхідності подальших опрацювань узваної проблематики.

Метою статті є дослідження теоретичних і практичних підходів до розуміння конструкції права на захист в адміністративному судочинстві в Україні.

Зі змісту частини першої статті 2 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) [2] слід, що захисту в адміністративному судочинстві в Україні підлягають «порушені в діяльності суб'єктів владних повноважень права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб». Але відзначимо, що захищатися в адміністративних судах України можуть не об'єктивні, а саме *суб'єктивні* – належні конкретній приватній особі, гарантовані Конституцією і законами, відповідні її правовій можливості, які водночас мають бути *дійсно*, а не гіпотетично порушеними тим чи іншим носієм владних управлінських повноважень (відповідачем у справі).

Висновок про те, що право на захист в адміністративному судочинстві України виникає у приватної особи у випадку порушення в публічно-правових відносинах її суб'єктивних прав, свобод чи законних інтересів, випливає також з аналізу приписів абзацу першого частини першої статті 5 КАС України, де встановлено, що кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до адміністративного суду, якщо вважає, що рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень порушені її *права, свободи або законні інтереси*, і просити про захист у зазначені далі способи.

Застосований вітчизняним законодавцем суб'єктивний функціональний підхід до визначення права на захист в адміністративному судочинстві відповідає німецькому

типу адміністративної юстиції, згідно з яким в адміністративних судах захищаються, як правило, порушені «суб'єктивні публічні права» особи, а її правові інтереси (рефлексії), які можуть обмежуватися у зв'язку з реалізацією своїх публічних прав третіми особами, з тим щоб «зберегти управління і адміністративне судочинство функціональними», не можуть бути предметом адміністративно-судового захисту [3]. Однак на відміну від ФРН в Україні приватна особа може подавати до адміністративних судів позов також для захисту порушених суб'єктами владних повноважень своїх законних інтересів. Це властиво вже французькому типу адміністративної юстиції [4]. Але законні інтереси особи не є доволі розповсюдженим предметом захисту в адміністративних судах України, враховуючи необхідність належного обґрунтування їх існування і порушення в публічно-правових відносинах у разі звернення з позовом до суду.

Застосований українським законодавцем у конструюванні моделі права на захист в адміністративному судочинстві підхід, який передбачає допустимість захисту в адміністративних судах України порушених у публічно-правових відносинах суб'єктивних прав конкретної особи позивача, в цілому корелюється з прецедентною практикою Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Так, у пунктах 34, 36 рішення у справі «Алавердян проти Вірменії» ЄСПЛ визначив, що пункт 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (щодо гарантій права на судовий захист) не підлягає застосуванню в судових провадженнях *за відсутності прав*, як предмет спору, оскільки між двома протилежними сторонами справи мають існувати неузгоджені питання права та/або факту, будь-то дві приватні особи, чи приватна особа і держава [5].

Виходячи з того, що за змістом частини першої статті 2, абзацу першого частини першої статті 5 КАС України особа може звертатися до адміністративних судів для захисту *саме порушених її прав у публічно-правових відносинах*, в яких відповідач реалізує владні управлінські функції стосовно «постраждалої особи», в судовій практиці Верховного Суду склався такий підхід, який варто визнати доктринально вірним, за яким право на звернення за захистом до суду в разі оскарження актів індивідуальної дії мають тільки особи, яких безпосередньо стосується такий акт [6].

Так, у постанові від 12 травня 2021 року у справі № 9901/67/21 Велика Палата Верховного Суду, мотивувавши це тим, що акт індивідуальної дії породжує права та обов'язки тільки в того суб'єкта, якому його адресовано, залишила без змін оскаржену в апеляційному порядку ухвалу Верховного Суду в складі судді Касаційного адміністративного суду від 16 березня 2021 року, якою відмовлено у відкритті провадження у справі позовом Особи_1 до Президента України про визнання протиправним і нечинним Указу від 8 жовтня 2020 року № 425/2020 «Про відзначення державними нагородами України з нагоди Дня юриста» в частині присвоєння ОСОБИ_2 почесного звання «Заслужений юрист України». У постанові в цій справі Велика Палата Верховного Суду, зокрема, вказала, що вважає правильним і обґрунтованим висновок суду першої інстанції про те, що оскаржений Указ Президента України в зазначеній частині не створює безпосередньо для позивача жодних юридичних прав та/чи обов'язків, не зумовлює прийняття жодного рішення щодо нього, тому видання цього Указу відповідачем у відповідній частині не призвело до виникнення публічно-правових відносин за участю позивача [7].

У постанові від 17 лютого 2021 року у справі № 9901/152/20 Велика Палата Верховного Суду також визнала обґрунтованою і залишила в силі ухвалу судді Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 19 червня 2020 року, якою було відмовлено у від-

критті провадження за позовом Громадської організації (далі – ГО) «Гільдія кінематографістів Одеси» до Верховної Ради України, третя особа – ОСОБА_1, про визнання протиправною та нечинною постанови Верховної Ради України від 04 червня 2020 року № 669-IX «Про призначення ОСОБИ_1 Міністром культури та інформаційної політики України». У цій постанові Велика Палата Верховного Суду теж сформулювала позицію, що оскаржена Постанова № 669-IX є актом індивідуальної дії, містить індивідуалізовані приписи, її адресатом є виключно ОСОБА_1. Тому ГО «Гільдія кінематографістів Одеси» не було визнано учасником (суб'єктом) правовідносин щодо призначення ОСОБИ_1 Міністром культури та інформаційної політики України, а отже, суб'єктом права на звернення до суду із вказаним позовом [8].

Таким чином, право на захист в адміністративному судочинстві передусім виникає у відповідних фізичних та юридичних осіб у разі доведення ними порушення їхніх *суб'єктивних публічних прав*, тобто визначених публічно-правовими нормами правових можливостей цих осіб, практична реалізація потребує вступу ними у відносини з органами чи посадовими особами виконавчої влади або місцевого самоврядування, з іншими суб'єктами, уповноваженими здійснювати владні управлінські функції на основі закону.

Водночас право на адміністративний судовий захист не виникає в разі намагання порушити в адміністративному судочинстві питання захисту суб'єктивних приватних прав, які зазнають порушення в заснованих на диспозитивній основі, на вільному волевиявленні учасників відносин (наприклад, коли державний орган чи орган місцевого самоврядування, уповноважена їх посадова чи службова особа реалізують від імені держави чи територіальної громади повноваження власника щодо державного чи комунального майна в разі його продажу, приватизації, надання в оренду, в користування тощо). У такому випадку відповідні позови мають подаватися до судів у цивільних або в господарських справах (залежно від суб'єктного складу спору). Так, у постанові від 20 вересня 2018 року у справі № 816/389/15-а Велика Палата Верховного Суду визначила правову позицію, що в разі прийняття суб'єктом владних повноважень рішення про передачу земельних ділянок у власність чи оренду (тобто ненормативного акта, який вичерпує свою дію після його реалізації) оспорування правомірності набуття фізичною чи юридичною особою спірної земельної ділянки має вирішуватися в порядку цивільної (господарської) юрисдикції, оскільки виникає *спір про право цивільне* [9].

Але найбільш складно встановити наявність і практично довести його порушення з метою обґрунтування існування права на звернення до адміністративного суду все ж таки «законного інтересу певної фізичної чи юридичної особи». Загалом, за позовами приватних осіб захисту в адміністративному судочинстві України можуть підлягати порушені в публічно-правових відносинах їхні суб'єктивні законні інтереси (такі, які впливають із приписів закону прості правові можливості відповідної особи, що не забезпечені покладанням на носіїв публічної влади обов'язків сприяти в реалізації названих можливостей), однак не неконкретизовані громадські інтереси. Тому в процесі здійснення адміністративного судочинства в Україні найбільш проблемним виступає доведення громадськими організаціями права на судовий захист, коли вони звертаються до адміністративних судів з позовами в загальних (суспільних) інтересах, наприклад, для відстоювання, за їхніми твердженнями, спільних інтересів жителів певного міста, селища, району або якоїсь соціальної групи людей.

Конструкція *locus standi* громадської організації на звернення до суду в суспільних інтересах отримала всебічного аналізу в постанові Верховного Суду у складі колегії

суддів Касаційного адміністративного суду від 31 березня 2021 року у справі № 640/21611/19. У цій справі предметом вирішення був позов ГО «Європейський закон і порядок» до Державної архітектурно-будівельної інспекції України (далі – ДАБІ) щодо визнання протиправними дій відповідача про внесення змін даних у Дозвіл на виконання будівельних робіт з будівництва адміністративно-готельного комплексу в Шевченківському районі м. Києва.

Ураховуючи прецедентні позиції ЄСПЛ, визначені в рішеннях у справах «Горраїз Лізаррага та інші проти Іспанії» (2004 р.) та «Л'Ераблієр А.С.Б.Л. проти Бельгії» (2009 р.), Верховний Суд обґрунтовано звернув увагу в цій постанові на те, що позови в інтересах неконкретизованих осіб (в інтересах суспільства, народу) можуть розглядатися як виняток у випадках, прямо передбачених законодавством, зокрема на захист екологічних інтересів суспільства відповідно до Орхуської конвенції та Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Вирішуючи цю справу, Верховний Суд взяв до уваги, що визначені в статуті мета та напрями діяльності зазначеної громадської організації були загальними та не пов'язаними безпосередньо зі сферою будівництва. Позивач не навів обставин, які би свідчили про його безпосередню заінтересованість у вирішенні питання, що є предметом позову, безпосереднього зв'язку з предметом спору, та не зазначив, інтереси яких саме осіб є предметом судового захисту. З огляду на наведене Суд дійшов висновку, що ГО «Європейський закон і порядок» не довела в цій справі, що має право на звернення до суду в інтересах суспільства [10].

Позицію щодо ознак законних інтересів, порушення яких може бути підставою для звернення до адміністративного суду за їх захистом, Верховний Суд навів у постанові від 20 лютого 2019 року у справі № 522/3665/17, де вказав, що відповідно до змісту частини першої статті 5 КАС України судовому захисту в адміністративному судочинстві підлягає законний інтерес, який: а) має правовий характер, тобто перебуває у сфері правового регулювання; б) пов'язаний з конкретним матеріальним або нематеріальним благом; в) є визначеним, оскільки благо, на яке спрямоване прагнення, не може бути абстрактним або загальним. У позовній заяві особа повинна зазначити, який саме її інтерес порушено та в чому він полягає; г) є персоналізованим (суб'єктивним), тобто належить конкретній особі позивача; д) суб'єктом його порушення позивач вважає суб'єкта владних повноважень [11].

Таким чином, під час реалізації права на звернення до адміністративного суду для захисту порушеного законного інтересу позивач повинен довести, що він має такий інтерес і він є «потерпілим» від порушення цього інтересу суб'єктом владних повноважень. При цьому для з'ясування питання, чи є особа «потерпілою» від порушення законного інтересу, Верховний Суд у своїй практиці застосовує такі критерії: а) особі має безпосередньо належати законний інтерес, на захист якого подається позов; б) має існувати безпосередній негативний вплив порушення інтересу на позивача або обґрунтована ймовірність негативного впливу на нього в майбутньому (зокрема, якщо він змушений змінити свою поведінку або існує ризик притягнення позивача до відповідальності); в) негативний вплив від порушення інтересу є суттєвим (зокрема, позивачеві завдано шкоду); г) існує причинно-наслідковий зв'язок між законним інтересом, оскаржуваним актом та порушенням, яке стверджується [12].

Водночас практика національних судів перебуває в руслі загальноєвропейських тенденцій, які передбачають визнання права на звернення до адміністративних судів громадських організацій з позовами на захист загальних (суспільних) інтересів, які полягають у збереженні навколишнього середовища. Саме це передбачено статтею 9 Конвенції про доступ до інформації, участь

громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуської конвенції) [13]. Так, у постанові від 11 грудня 2018 року у справі № 910/8122/17 Велика Палата Верховного Суду відзначила, що природоохоронна (благодійна, громадська) організація з огляду на положення Орхуської конвенції має право на представництво в суді екологічних інтересів суспільства й окремих його членів з метою захисту порушених екологічних прав людини та громадянина або з метою усунення порушень вимог екологічного законодавства. Оскільки, подаючи такий позов, позивач (МБО «Екологія-Право-Людина») фактично замінює органи державної влади в питанні здійснення контролю за дотриманням природоохоронного законодавства, цей спір має публічно-правовий характер, а отже, повинен вирішуватися в порядку адміністративного, а не господарського судочинства [14]. Такі ж тенденції, незважаючи на закріплення конструкції суб'єктивного судового захисту, існують нині у ФРН та в інших європейських країнах, які ратифікували Орхуську конвенцію [15].

З аналізу положень КАС України слідує, що захисту в адміністративному судочинстві поряд із суб'єктивними правами, свободами й інтересами фізичних осіб, правами та інтересами юридичних осіб, за позовами суб'єктів владних повноважень у прямо передбачених законом випадках можуть підлягати також *державні (суспільні) інтереси*. Так, у частині четвертій статті 53 КАС України встановлено право прокурора на звернення до адміністративного суду в *інтересах держави*. При цьому в позовній чи іншій заяві, скарги цей представник держави має обґрунтувати, в чому полягає порушення інтересів держави, необхідність їх захисту, визначені законом підстави для звернення до суду, а також зазначити орган, уповноважений державою здійснювати відповідні функції у спірних правовідносинах. У зв'язку з цим цілком обґрунтованим розглядається формування судами в їхній практиці підходу, що в разі подання до адміністративного суду позову суб'єктами владних повноважень на реалізацію їхніх повноважень, установлених законом, захисту в адміністративному судочинстві підлягають *державні (суспільні) інтереси*.

Так, Великою Палатою Верховного Суду в постанові від 22 травня 2018 року у справі № 826/4089/16, яка була пов'язана з вирішенням позову ДАБІ щодо зобов'язання знесення об'єктів самостійного будівництва, зроблено висновок, що в разі якщо особа в установленій строк добровільно не виконала вимоги, встановлені у приписі, орган державного архітектурно-будівельного контролю подає позов до суду про знесення самостійно збудованого об'єкта та про компенсацію витрат, пов'язаних з таким знесенням. У цьому випадку суб'єкт владних повноважень перебуває з особою, яка здійснила самостійне будівництво, в адміністративних відносинах, діє на виконання своїх владних управлінських функцій, спрямованих на захист *суспільних інтересів* [16].

Категорія «інтереси держави», як і більш широка – «суспільні інтереси», у значенні предмета захисту в адміністративних судах України є оцінною. Їх порушення як підстава для звернення до суду за захистом має бути обґрунтовано позивачем – суб'єктом владних повноважень чи прокурором – у кожному конкретному випадку. Суд же встановлює існування обставин порушення зазначених інтересів [17].

Отже, приватні фізичні та юридичні особи мають право звертатися до судів у порядку адміністративного судочинства в Україні для захисту виключно своїх порушених у публічно-правових відносинах суб'єктивних прав, свобод та законних інтересів, а не загальних інтересів суспільства. Позови *actio popularis* (приватних осіб для захисту загальних (колективних) суспільних інтересів) в адміністративному судочинстві України, як і в більшості країн континентальної Європи [18], не підлягають

розгляду. Конструкція суб'єктивного публічного права та законного інтересу фактично виконує функцію «процесуального фільтра» доступу до правосуддя (владних засобів захисту) в адміністративних судах України. Такий підхід слушно унеможливило необгрунтоване втручання адміністративних судів у процес реалізації їхніх управлінських функцій суб'єктами публічної адміністрації шляхом задоволення вимог популістських позовів, які подаються особами, які не є учасниками певних публічно-правових відносин, коли вони в такий спосіб намагаються досягнути певних політико-інформаційних цілей. Модель *locus standi* забезпечує те, щоб публічне управління в Україні

залишалося ефективним у межах визначених законом дискреційних повноважень відповідних суб'єктів влади та принципу поділу влади.

Разом із тим наведене не виключає права громадських об'єднань відповідно до статті 43 КАС України на звернення до адміністративних судів для захисту інтересів своїх членів у певній суспільній сфері, що становить мету їх утворення та діяльності, а також громадськими екологічними організаціями для захисту колективних інтересів усіх громадян або мешканців певної місцевості на безпечне довкілля (у порядку застосування приписів ратифікованої Україною Орхуської конвенції).

ЛІТЕРАТУРА

1. Крефт Г. История административной подсудности в Германии. *Ежегодник публичного права 2015: Административный процесс*. Москва : Инфотропик Медиа, 2015. 464 с.
2. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/ed20050706#Text/>
3. Kahl W. Das subjektive öffentliche Recht im deutschen und europäischen Verwaltungsrecht – Stand, Entwicklung, Perspektiven. URL: http://www.law.ntu.edu.tw/law3/index.php/zh-tw/archive/c/%E6%9C%80%E6%96%B0%E4%B8%80%E6%9C%9F/item/download/638_c87b5585df0599dd037a808446446587.html
4. Woehrling Jean-Marie. Judicial control of administrative authorities in Europe: toward a common model. URL: <https://hrcak.srce.hr/file/200440>
5. Алавердян проти Вірменії, рішення Європейського суду з прав людини від 24 серпня 2010 р. URL: <http://echr.ketse.com/doc/4523.04-en-20100824/view/>
6. Єзеров А. Практика Верховного суду у справах щодо юридичних актів (рішень, дій та бездіяльності) Президента України. URL: <https://www.constjournal.com/pub/1-2019/praktyka-verkhovnoho-sudu-spravakh-shchodo-yurydychnykh-aktiv-rishen-dii-bezdiialnosti/?fbclid=IwAR1qvjBlsp3zaqLqM6gXVHaNRCZ6H1Mu240TJ7Cym8ugRy6DUJEXqHWVnaw>
7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 травня 2021 року у справі № 9901/67/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97220710>
8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 17 лютого 2021 року у справі № 9901/152/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95439655>
9. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 20 вересня 2018 року у справі № 816/389/15-а. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76912504>
10. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 31 березня 2021 року у справі № 640/21611/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96015808>
11. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 20 лютого 2019 року у справі № 522/3665/17. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/80167902?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_campaign=Verdictum_text&utm_content=jl01
12. Законний інтерес – що це і як його захистити? URL: <https://alibi.dp.ua/1470-zakonnij-interes-shcho-tse-i-yak-jogo-zakhistiti>
13. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція) від 25.06.1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text
14. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11 грудня 2018 року у справі № 910/8122/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78977479>
15. Jasper A. Participation of Foreigners in Environmental Decision-Making & the Aarhus Convention. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3047952
16. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22 травня 2018 року у справі № 826/4089/16. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74537193>
17. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 25 вересня 2018 року у справі № 822/238/15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76701362>
18. Що таке *actio popularis* і чому він не застосовується в Україні. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/137503-scho-take-actio-popularis-i-chomu-vono-ne-zastosovuyetsya-v-ukrayini>